

Jelenségtérképek A moldvai csángó nyelvjárás atlaszából

Kiadványunk ötven térképet ad közre A moldvai csángó nyelvjárások atlasza (a továbbiakban MCsNyA.) anyagából. Az atlasz kézírata kalandos sorsú volt, és ez a sors meghatározónak bizonyult az anyag kiadásának sajátosságait illetően is. Az atlasz kiadásának szövevényes története talán úgy tárható fel a legegyszerűbben, ha különbséget teszünk a MCsNyA. anyagának négy változata között: 1. az atlasz pauszpapírra rajzolt kézírata, 2. a papíralapú kiadás (MCsNyA. I–II.), 3. az informatizált változat (MCsNyA. I–III., jelen kiadványunkban közreadva), 4. az anyagból (az informatizált változat alapján) készített újabb, interpretatív (értelmező) vagy másként jelenségtérképek (például az itt közreadottak).¹ A négyféle változat egymáshoz való viszonyának a megértéséhez először röviden át kell tekintenünk a MCsNyA. kéziratának és kiadásának történetét. Ezt követően az atlasz első két kötetének megjelenése utáni informatizálási folyamatról kell szót ejtenünk. Ez a folyamat egyrészt a már papíron megjelent anyag számítógépre viteléből állt, másrészt az ezt követően előkerült III. kötet feldolgozásából. Végül szólnunk kell az itt bemutatandó térképek kialakításának szempontjairól is.

Jelen kiadványunk az immár informatizáltan teljessé vált atlaszt felhasználva mutat be interpretatív térképeket a MCsNyA. három kötetnyi anyagából. Térképeink nagyrészt úgynevezett összefoglaló jelenségtérképek, azaz egy-egy területileg értelmezhető nyelvi változónak többféle változópéldányban jelen lévő megoszlását mutatják be. A térképek többsége nem azonos az atlasz eredeti kéziratát alkotó közel 900 térképlap valamelyikével, hanem újabb, általunk választott szempontok alapján létrehozott térképes ábra.

1. A kézirat és az első két kötet papíralapú kiadása. A MCsNyA. kéziratának történetét TÁNCZOS VILMOS összefoglalásának felhasználásával tekintjük át (TÁNCZOS 2004).

Az atlasz terepmunkája 1949–1962 között ment végbe, de legjelentősebb része már 1957-re megvalósult. A terepmunka fő szakaszát követően a kutatás vezetője, SZABÓ T. ATTILA arról számolt be, hogy ekkorra elkészült „mintegy 900 térképlap sokszorosításra alkalmas tusrajzban” (SZABÓ T. 1959: 37). Ez akkor még nem a tervezett atlasz teljes anyaga volt, az összesen 1100–1200 térképlapból állt volna (SZABÓ T. i. m. 31). Ma ezt a 900 térképlapnyi anyagot tekintjük a MCsNyA. kéziratának.² A terepmunka fő szakaszát követően a kutatócsoport tagjai legközelebb 1962-ben folytatták a kutatást Moldvában, de ekkor már csak ellenőrző gyűjtéseket végeztek.

A már megrajzolt és kiadásra előkészített 900 térképlap megjelenetésére hosszú időn át nem adódott lehetőség, és csak az 1990-es évek fordulóján kezdődhetett meg a Budapestre eljuttatott térképlapok közreadása. A MCsNyA. I. és II. kötet (a 3–608. térképlap) 1991-ben jelent meg Budapesten. Sajnálatos módon azonban a kiadás folyamatába hiba csúszott: a nyomdában olyan térképlapokat hoztak létre, amelyek az adatok mellett nem tüntették fel a kutatópontok számát. Mivel a megjelent kötetekben hiányzott a közreadott adatok mellett a lokalizálásukat elősegítő számozás, a főként a Szeret mentén sűrűn egymás mellé települt moldvai falvak adatbeírásos módszerrel megjelenített nyelvjárási adatait csak nehezen lehetett pontosan egy-egy kutatóponthoz kötni.

A III. kötet sorsáról Murádin László visszaemlékezése alapján TÁNCZOS VILMOS a következőket írta: „a kiadás időpontjában (1991) a 3. kötet kéziratát a szerkesztők sehol nem találták. A kézirat az 1987-ben elhunyt Szabó T. Attila könyvtárában egy szekrény mögé volt elrejtve, és csak évekkel később került elő, akkor, amikor a nyelvészprofesszor örököse a könyvtár anyagát az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek adományozta, és a könyvtár elszállítására is sor került” (TÁNCZOS 2004: 264). Az így előkerült III. kötetet 2005 tavaszán vettük át Péntek Jánostól Kolozsváron, és hamarosan megkezdtük, majd még ugyanabban az évben el is végeztük az anyag informatizálását.

2. Az informatizált változat. A MCsNyA. számítógépes változatának kialakítása Vékás Domokos kezdeményezésére, az általa fejlesztett Bihalbocs dialektológiai szoftverrel kezdődött meg (vö. VÉKÁS, megj. e.). A már korábban megjelent kötetek informatizálásának az volt az egyik speciális indoka, hogy lehetővé váljon a kutatópontok és az adatok pontos egymáshoz rendelése, és ennél fogva az atlasz felhasználását ne nehezítsék meg a papíron kiadott változat hiányosságai. A folyamatban nagy számban vettek részt az ELTE egyetemi hallgatói. Az anyag véglegesítése a jelen kiadványunk létrehozását is elősegítő Geolingvisztika című NKFP-pályázat révén történhetett meg. Az adatbevitel ellenőrzése Eris Elvira munkája.³

A pályázat benyújtásakor még nem tudtunk az addig lappangó III. kötetről, de nem lehetett kérdés, hogy ennek az anyagnak a feldolgozására is vállalkozunk a kutatási programban. A III. kötet anyagának számítógépes rögzítése és a korábbi adatokkal való összevetése – erről lásd alább – ugyancsak Eris Elvira nevéhez kötődik. A III. kötet címszavainak teljes listáját az 1. és a 2. melléklet sorolja fel. Az 1. mellékletben a címszók sorrendben szerepelnek, a 2. mellékletben ábécérendben.

A III. kötet felépítése több szempontból is eltért az előbbi kötetektől. A különbségek közül a leginkább szembevetendő az volt, hogy a kiadatlan térképlapok jelentős része ún. „összesítő térképlap” volt, amely több térkép adatait valamely szempont alapján egyetlen lapra sűrítve mutatta be. A 3. mellékletben közreadjuk a MCsNyA. kéziratos III. kötetének BODÓ CSANÁD és ERIS ELVIRA által az első két kötet címszavaival egybevetett címszólistáját, ebből itt most csak az első öt összesítő térkép címszavait mutatjuk be szemléltetésül:

(1) Mutatvány az MCsNyA. III. kötetének kézirátát alkotó térképlapok címszavaiból

609. **emberem (609)**; *fecske* (520); **vejem (610)** – az *e* hang ejtése hangsúlyos helyzetben;
610. **kilencven (611)**; *este* (566); *egyenés* (297) – az *e* ejtése hangsúlytalan helyzetben;
611. *ég* <ige> (33); *ég* <főnév> (461); *éjjélkor* (569) – az *é* ejtése hangsúlyos helyzetben;
612. *fehér* (272); *gané* (317: trágya); **ehetném (612)** – az *é* hangsúlytalan helyzetben;
613. *pepeny* 'sárgadinnye' (356: sárgadinnye); *veverica* 'mókus' (545: mókus); **berbécs 'kos' (613)** – az *e*-féle hangok ejtése román kölcsönszavakban.

A III. kötet kézirata a 609. térképlappal kezdődik. Ez rögtön három adatsort összesít (az *emberem*, a *fecske* és a *vejem* címszó moldvai megfelelőit), és jelenségtérképként a köznyelvi *e* nyelvjárási megfeleléseit mutatja be hangsúlyos helyzetben. Az utána következő térképlapok is három-három térkép összesített adatait adják közre. A kiemelés nélkül álló címszók nem újak, már jelen voltak az atlasz I. vagy II. kötetében; a félkövér betűvel szedett címszók ellenben a megjelent kötetekhez képest új információkat jelenítenek meg. A kiemelt címszók után zárójelben álló számok az atlasz informatizált változatához kialakított megfelelő adatfájlok sorszámai. Az első két kötetben ezek a számok a hagyományos és az informatizált változat térképlapjain azonosak egymással. (A 613. kéziratos térképlap rámutat arra, hogy nem feltétlenül a címszók és a térképlapok azonosságáról van szó, ugyanis pl. a köznyelvi *mókus*-nak az atlasz második kötetében már közreadott nyelvjárási megfelelői közül a jelenségtérkép csak azokat ábrázolja, amelyek a román *văvărica* átvételei. Ezekben az esetekben az első két kötet megfelelő térképlapjának számát követően megadjuk az ott feltüntetett címszót is.)

A harmadik kötet kéziratos és számítógépes változatának térképlapjai már eltérnek egymástól. Ez abból a döntésünkből adódik, hogy nem követtük a kéziratos szerkezetét, és a jelenségtérképek adatait nem egyetlen fájlban rögzítettük, hanem külön-külön adatsorokat alakítottunk ki. Például a kéziratos 609. térképlapjából két új fájl hoztunk létre, az egyiket a 609. sorszámot viselő *emberem* címszóval, a másikat 610. számmal *vejem* címszóval. A *fecske* adatainak rögzítésére természetesen már nem volt szükség, mivel azokat már korábban számítógépre vittük a II. kötet informatizálásának részeként.

Ha összevetjük a már megjelent kötetek anyagával, akkor a III. kötetben az első vagy a második kötet anyagát jócskán meghaladó mennyiségű új térképlap található: a MCsNyA. I. kötetében 295, a II.-ban 303 térképlap található, míg a III.-ban 437 új térképlap van. (A legutóbbi kötet kéziratos változatában a térképlapok száma ennél jóval kisebb, mivel számos új adat összesített térképlapokon jelenik meg.)

Miért döntöttünk úgy, hogy a szerkesztők eredeti szándékától eltérve az adatrögzítés nem jelenségtérképek szerint valósul meg? Ebben gyakorlati megfontolások vezettek minket: például a mutatványban szereplő 611. térképlap adatainak ismételt rögzítése felesleges, mivel azok már szerepelnek az atlasz korábbi térképlapjain. Ugyanakkor az általuk bemutatott nyelvjárási jelenséget – itt éppen az *é* dialektális megfelelőit hangsúlyos helyzetben – egy informatizált nyelvátlaszban gyorsan térképre vetíthetjük, sőt, más jelenségeket bemutató térképeket is készíthetünk akár ugyanezeknek az adatoknak a felhasználásával.

Lássuk e gyakorlati megfontolások érvényesítésének részleteit! Az első szempont követése járt némi nehézséggel. Mikor egybevetettük a III. kötet kézirátának összesítő térképein szereplő adatokat azokkal, amelyek az azonos jelenséget vizsgáló papírkiadású változatban is megvoltak (például a 609. térképlap *fecske*-féle adatait az 520. térképével), meglepetéssel láttuk, hogy ezek között igen sok esetben eltérések mutatkoznak. Ezekre nem találtunk magyarázatot, de a filológiai pontosság megkövetelte, hogy rögzítsük az eltéréseket. A kiadványunkban közreadott informatizált változatban így jártunk el: például a *fecske* címszójú 520. térképlap adataiban minden esetben rögzítettük, ha az adott kutatóponton szereplő adatok különböztek a 609. térképlap adataitól. Ezek az eltérések többfélék lehettek, például az adat csak az 520. térképen szerepelt vagy éppenséggel csak a 609.-en, esetleg más adat volt olvasható a két térképlapon, de ha több adat volt ugyanazon a kutatóponton, az alapesetek bármilyen kombinációja is előfordulhatott. A

különbségek rögzítését olyan módon oldottuk meg, hogy az azonos jelenséget bemutató térképlapok közül mindig a kézirat kisebb sorszámú térképét (a *fecske* esetében az 520.-at) egészítettük ki a nagyobb sorszámú kézirat-térképlap adataival való egybevetésre vonatkozó jegyzettel (például: „Az adat csak az 520. térképlapon fordul elő“). Emellett általános megjegyzésként azt is feltüntettük, hogy a kéziratban mi az azonos jelenséget bemutató térképlap száma (példánkban itt a 609.). (Az atlasz III. kötetének informatizálását Eris Elvira végezte el.)

Az összesítő térképek egyes térképekre való szétbontását megindokló második gyakorlati megfontolásunk az volt, hogy az egy-egy térkép informatizált adatai alapján a megfelelő számítógépes programmal könnyen ki lehet alakítani az interpretatív térképet, de akár ugyanazoknak az adatoknak a más szempontú csoportosításával más jelenségtérképeket is. Ez azonban már átvezet az informatizált változat alapján kialakítandó, e kiadványunk törzsanyagát alkotó interpretatív térképek kérdéséhez.

3. Az interpretatív térképek. Az informatizált változat alapján létrehozott újabb térképekhez kapcsolódó lehetőségeket a kézirat atlasz 618. térképlapján mutatjuk be. A térkép három korábbiak az adatait egyesíti: *fűst* (36. térképlap), *süt* (221.) és *süket* (259.). A kézirat szerint az összesített térkép által bemutatandó jelenség a köznyelvi *ü* nyelvjárási megfelelőinek területi megoszlása. A moldvai *ü* : *i* megoszlást a három térkép informatizált változatának mechanikus egyesítésével létrehozott jelenségtérkép mutatja be, amely a felső nyelvállású magánhangzó labialitása alapján csoportosított adatokból automatikusan generált módon jött létre.

A három térképlap integrált változata a 3. jelenségtérképen látható. A meleg színek (piros, narancssárga és sárga) az *ü*-féle hangokat tartalmazó alakok, a hideg színek (sötét- és világoskék, valamint türkiz) pedig az *i*-féle magánhangzós alakok. A mellékjeles átmeneti alakokat az alapjellel jelölt fonémához soroltuk.

A három térképlap egyesítésével létrehozott integrált térkép elemzési lehetőségei ezzel még nem merülnek ki, például felvethető egy további hangtani kérdés is: hol lép fel a köznyelvi *s* helyén a moldvai csángó nyelvjárások egyik sztereotipikus jegye, az *sz*-ezés. A 4. térkép e szempont szerint csoportosítva mutatja be a három térképlap adatait. Itt a meleg színek a köznyelvinek megfelelő *s*-ek előfordulását jelölik, a hideg színek az *sz*-féle hangokat.

Az összesített jelenségtérképek alapján elmondhatjuk, hogy az illabiális ejtésű adatok leginkább a Szeret völgyében és néhány Tázló menti településen fordulnak elő, míg egyáltalán nincsenek jelen az északi csángó településeken, és a Tatros menti falvakban sem jellemzők. Az *sz*-ezés területi megoszlása várakozásainknak megfelelően alakul: a jelenség az északi és a déli csángó nyelvjárásokban van jelen, de egyetlen *sz*-ező adatot találunk Balanyásán is. Megjegyzendő, hogy míg az északi csángó településeken szinte kizárólag *sz*-ező alakokat találunk, addig a Szeret menti településeken általában egymás mellett jelenik meg az *s*-es és az *sz*-ező változat az adatokban.

Itt közreadott térképeink általunk kiválasztott szempontoknak megfelelően ábrázolják egy-egy nyelvi jelenség moldvai előfordulását. Ezek a szempontok részben egyeznek a kézirat atlasz III. kötetének jelenségtérképein megadott vizsgálati kritériumokkal (mint például az imént tárgyalt *ü* : *i* megoszlása a kézirat 618. térképlapján), részben pedig a kézirat által kiemelt kérdésektől különbözőek (például az *s* : *sz* megoszlás térképezése ugyanannak az anyagnak a felhasználásával). Az általunk közreadott 50 térképet elsődlegesen aszerint választottuk ki az atlasz anyagából, hogy adataik területileg értelmezhető megoszlást mutatnak-e.

A vizsgálandó jelenség megnevezését a térkép címében közöljük. A legendában az informatizált változat térképeinek sorszáma mellett a körcikkek színének értelmezését tüntetjük fel. Ezt a nyelvjárási alakok teljesen vagy részlegesen köznyelvisített formájában adjuk meg, attól függően, hogy a bemutatandó jelenség a köznyelvvvel azonos vagy attól eltérő sajátosságokat mutat. Ha például a zárt szótagi *l* kiesését vizsgáljuk, az *l* kiesésének elmaradását a standard alakok mutatják (például a 16. térkép *holnap*, *kölcsön*, *zöld* alakjaiban), a kiesést pedig nemstandard alakok (például a térkép *hónap*, *köcsön*, *zöd* alakjaiban), függetlenül azok tényleges nyelvjárási realizációjától.

A kiadványunkban látható térképeket a Bihalbocsban informatizált atlaszadatok felhasználásával hoztuk létre a program részét alkotó adatkezelési és térképgeneráló eljárásokat alkalmazva. A Vékás Domokos által kifejlesztett és a Bihalbocsba beépített nyelvészeti technológiák hatékonyan teszik lehetővé a megfelelően rögzített nyelvi adatok integrálását, tetszőleges szempontok szerinti csoportosítását és térképezését. Az így elkészített térképes feldolgozásokból automatikusan hozhatunk létre olyan térinformatikai megoldásokat alkalmazó, internetes HTML-fájlokat, mint amilyenek jelen kiadványunkban is találhatóak. A térképeket böngészve nemcsak a kutatópontok nevét, hanem a nyelvi adatokat is leolvashatjuk, ha a kurzort egy-egy szimbólum fölé húzzuk.⁴ A magyar egyezményes lejegyzésben közreadott nyelvi adatok mellékjeles alakjainak megjelenítéséhez telepíteni kell a CD-n mellékelt betűkészletet. Megjegyzendő, hogy az itt bemutatott HTML-változat csak korlátozott

felhasználói lehetőségeket biztosít az eredeti kutatói változathoz képest. A jelenségtérképeket PDF-fájlokban is közreadjuk, a térképek színes nyomtatásához ezt a formátumot ajánljuk.

Az atlasz teljes anyagát táblázatos formában összesítettük. A táblázatot TXT-kiterjesztésű szövegfájlban és XLS-kiterjesztésű, Microsoft Excel táblázatkezelő programmal olvasható fájlban adjuk közre. Az adatok után zárójelben tüntetjük fel az esetleges minősítéseket, illetve a vonatkozó megjegyzés kódját. A színes jelenségtérképek legendájában megadott térképlapszámok megfelelnek az összesítő táblázatban alkalmazott számozásnak.

Jegyzetek

¹ Műszóhasználatunk eltér a JUHÁSZ DEZSŐTŐL az új dialektológiai tankönyvben javasolt terminológiától (KISS szerk. 2001). JUHÁSZ különbséget tesz a „szemléltető” és az „összesítő” vagy másként „jelenségtérképek” kategóriája között; az előbbit kartográfiai eljárásként az adatbeírásos módszer alternatívájának tartja, az utóbbit szükségszerűen szemléltető módszerű eljárással készült térképtípusnak, amelynek fő jellemzője az, hogy nem csak egyetlen kérdésre adott válaszok területi megoszlását mutatja be. A MCsNyA. kéziratának III. kötete azonban számos olyan „összesítő” térképet ad közre, amely adatbeírásos módszerrel szemlélteti egy-egy jelenség három lexémában előforduló megoszlását. Mi a szemléltető módszer lényegi elemének azt tekintjük, hogy az ilyen térképek létrehozója nemcsak adatokat ad közre, hanem meg is szólaltatja azokat a lehetséges értelmezési szempontok közül való választás következetes érvényesítésével. Az általunk itt bemutatott térképek – szándékunk szerint – ebbe a típusba tartoznak függetlenül attól, hogy egy vagy több térképlap adatai alapján jöttek létre.

² Ami az informatizált változatban most teljessé vált atlaszból kimaradt, jelenleg a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén található meg kicédulázva, de más moldvai kutatások szóanyagával együtt – a készülő A moldvai magyar nyelv szótára adatbázisának részeként (lásd PÉNTEK 2004). Ennek az anyagnak a nyelvföldrajzi hasznosítására jelen kutatásunkban nem vállalkozhattunk.

³ Az adatok rögzítése során nem változtattunk az eredeti lejegyzésen, akkor sem, ha az átírás nem követi a magyar egyezményes hangjelölés logikáját. Számos térképlapon fordulnak elő például olyan adatok, amelyekben a hiátust azonos minőségű hangokból álló diftongus jelöli. Ilyen a *kíüül* lexéma alakváltozatait bemutató 30. térkép *kíüül* adata is, amelyet az informatizált változat 1033. térképe alapján készítettünk.

⁴ A kutatópontok nevének használatában eltértünk a MCsNyA. kéziratának, valamint már közreadott kötetekinek gyakorlatától, és térképeinken a kolozsvári nyelvészek által a moldvai magyar nyelvű településnevek standardjaként javasolt névalakokat tüntettük fel (lásd Péntek 2004): így a *Prájéla* helyett *Prálea*, *Kelgyeszt* helyett *Kelgyest*, *Dózsa-Újfalva* helyett *Dózsa*, *Gajcsána-Magyarfalva* helyett *Magyarfalva* és *Onest* helyett *Onyest* helynevet használunk. Néhány településnév esetében azonban ettől az ajánlástól is eltérünk: *Diószén* helyett *Gyoszeny*, *Forrófalva* helyett *Kákova*, *Templomfalva* helyett pedig *Szalánc* helynév jelenik meg a térképeken (az előbbi neveket a könnyebb azonosítás érdekében zárójelben adjuk meg az általunk követendőnek tekintendő név után, ha a hangalaki hasonlóság ezt nem teszi feleslegessé). A változtatás indoka mindhárom utóbbi esetben azonos: a helyi beszélők névhasználati gyakorlatában az általunk is átvett *Gyoszeny*, *Kákova* és *Szalánc* alak az általános.

Hivatkozások

KISS JENŐ szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris, Bp.

KISS JENŐ szerk. 2004. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. (MNYTK. 222. sz.)

MCsNyA. = GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA szerk. 1991. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*. I–II. kötet. (A kiadás előkészítői: MURÁDIN LÁSZLÓ – PÉNTEK JÁNOS.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. (MNYTK. 193. sz.)

PÉNTEK JÁNOS 2004. A moldvai magyar nyelv szótára – elvek és problémák. In KISS szerk. 2004: 180–196.

TÁNCZOS VILMOS 2004. A moldvai csángók nyelvészeti kutatása (1945–2004). In KISS szerk. 2004: 208–285.

VÉKÁS DOMOKOS, megjelenés előtt. Számítógépes dialektológia. In MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion*. BDF, Szombathely.

BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUZZSINA SÁRA